

Drago Bojić*

Religijske zajednice i princip sekularnosti – afirmacija ili negacija vjere? Jesu li vjerska prava i ljudska prava?

Sadržaj

1. O povodu
2. Disharmonije i napetosti između ljudskih i „vjerskih prava“
3. Konkurentnost i međusobna isključivost vjerskih prava
4. Kolektivna vjerska prava ograničavaju i ugrožavaju individualna ljudska prava
5. Vjerska prava moraju biti ograničena

1. O povodu

Odluka Visokog sudskog i tužilačkog vijeća (VSTV) o zabrani isticanja vjerskih obilježja u pravosudnim institucijama BiH izazvala je i izaziva različite reakcije i interpretacije. Ona je u bosanskohercegovačkoj javnosti shvaćena prvenstveno kao zabrana nošenja hidžaba, što je za veliki dio muslimanske populacije neprihvatljivo jer se nošenje hidžaba shvaća kao vjerska obaveza, a neprihvatljiva je i za dio civilnog sektora jer u tome vide povredu temeljnih ljudskih prava, u ovom konkretnom slučaju prava žene. Zabrana nošenja hidžaba u javnim institucijama slične reakcije izaziva i u zapadnoeuropskim zemljama i pokazuje da o značenju, ulozi i mjestu hidžaba ne postoji konsenzus ni unutar islamskih zajednica ni između tih zajednica i sekularne države.

U specijalnom broju njemačkog mjesečnog časopisa za društvo i kulturu (*Herder Korrespondenz*) posvećenom temi suvremenog islama u Njemačkoj i u islamskim zemljama, između ostalog se govori i o značenju i ulozi i mjestu hidžaba u islamu. Dok je za jedne neprihvatljiva zabrana nošenja hidžaba u javnim institucijama jer se „hidžab ne može svesti na simbol“, jer je on „božanska zapovijed“ i jer bi „zabrana značila prisilno povlačenje žena koje ga nose iz javnog društvenog života“, za druge je „relikt prošlosti i arhaičnih društava“, nije vjerska obaveza već „sredstvo koje se zloupotrebljava u patrijarhalnim društvima za podčinjavanje žena“¹. Uglavnom ova dva suprotstavljena stava karakteriziraju i rasprave o hidžabu u Bosni i Hercegovini.

* Autor je doktor teologije i direktor IMIC-a.

¹ Kao ilustracija različitih interpretacija značenja i uloge hidžaba u islamu neka budu navedena mišljenja dviju muslimanskih autorica u spomenutom časopisu: Betül Ulusoy, *Keine Stereotype*; Lale Akgün, *Zwischen Wahrheit und Mythos*, *Herder Korrespondenz*, listopad 2015, ss. 13-15.

Ova odluka VSTV-a i reakcije koje su potom uslijedile pokazale su koliko je osjetljivo područje ljudskih i „vjerskih“ prava, kako o tome, unatoč i međunarodnim konvencijama i aktima, u pojedinačnim slučajevima ne postoji konsenzus između sekularne države i vjerskih zajednica ali ni unutar jedne te iste vjerske zajednice. Rasprave o odluci VSTV-a o zabrani isticanja vjerskih simbola u pravosudnim institucijama prilika su da se progovori i o drugim temama i problemima koji se tiču odnosa sekularne države i vjerskih zajednica, da se iznova otvore i one teme koje se smatraju završenima, počevši pritom od *Zakona o slobodi vjere i pravnom položaju Crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini* koji privilegira takozvane „tradicionalne“ Crkve i vjerske zajednice, zanemarujući prava manjinskih vjerskih zajednica i njihovih pripadnika, da spomenemo bar jedan „problem“ koji proizlazi iz tog zakona. Prilika je to da se progovori i o disharmoniji i napetostima ljudskih i vjerskih prava, teoloških principa i učenja određenih vjerskih zajednica i njihovih institucionalnih društveno-političkih interesa.

2. Disharmonije i napetosti između ljudskih i „vjerskih prava“

Ljudska prava – to po mnogima najvažnije iznašašće modernoga svijeta – nisu proizišla iz religijskog konteksta i trebalo je vremena da se ona bar načelno prihvate i kao religijske vrednote. Zapadno kršćanstvo je s početka u ljudskim pravima gledalo „prometejski ustanak modernoga čovjeka protiv Boga“, ne uviđajući pritom da se ta prava, uz druge religijske i kulturne tradicije, temelje i na kršćanskim vrednotama i načelima. Zbog svoje specifične moderne povijesti, označene prije svega prosvjetiteljstvom, zapadno kršćanstvo (katoličanstvo i protestantizam) se prvo moralo suočiti s ljudskim pravima i slobodama². To se puno kasnije dogodilo u istočnim kršćanskim crkava (primjerice u pravoslavlju), a još kasnije u islamskim društvima zbog različite moderne povijesti u tim društvima i zemljama.

Danas se načelno prihvaća da se ljudska prava, između ostalog, temelje i na zajedničkoj baštini monoteističkih religija (židovstva, kršćanstva i islama), da ona reflektiraju njihove najvažnije vrednote i da su bitni dio monoteističkog shvaćanja čovjeka, njegova dostojanstva, njegove slobode i njegovih prava. No, ta općeprihvaćena načelnost često bude dovedena u pitanje kad se povedu javne rasprave o vjerskim pravima i granicama tih prava, njihovom mjestu i važenju u suvremenim pluralnim sekularnim društvima³. Budući da se u religijskim zajednicama na neka od ljudskih prava gleda ipak kao na nešto što je „izvana došlo“ i što se ponekad i s otporom prihvaća zbog nemogućnosti da se održi prevlast vlastitog ideološkog pogleda na svijet, uređenje i kontrola društveno-političkih odnosa, ljudska i među njima vjerska prava konstantno izazivaju napetosti u odnosu između sekularne države i odnosnih religijskih ili konfesionalnih grupa.

² Sažet pregled shvaćanja ljudskih prava iz katoličke, evangeličke i pravoslavne perspektive donose sljedeći tekstovi: G. Luf, *Menschenrechte aus katholischer Sicht*, *Politik und Theologie in Europa. Perspektiven ökumenischer Sozialethik*, Ostfildern 2008, ss. 62-74; K. Delikonstantis, *Menschenrechte aus orthodoxer Sicht*, na istom mjestu, ss. 81-98; U. H. J. Körtner, *Protestantismus und Demokratie*, na istom mjestu, ss. 146-171. O odnosu Katoličke crkve i ljudskih prava, od početnog odbijanja preko opreznog približavanja do sadašnjeg prihvaćanja ljudskih prava detaljno govori i studija: P. Wuthe, *Für Menschenrechte und Religionsfreiheit in Europa. Die Politik des Heiligen Stuhls in der KSZE/OSZE*, Stuttgart 2002.

³ Doprinosi židovstva i kršćanstva razvoju ljudskih prava ne treba nekritički preuveličavati kako se to ponekad čini. Neka budu navedena dva primjera za ovu tvrdnju: Stari zavjet s jedne strane priznaje svakom čovjeku da je stvoren na sliku Božju, ali relativizira tu misao stavom da postoji samo jedan izabrani narod. Kršćanstvo zastupa univerzalno važeću misao o izabranju svih ljudi, ali dopušta primjerice nejednakost žena. Usp. O. Höffe, *Gerechtigkeit. Eine philosophische Einführung*, München 2015, ss. 70-78.

Prvo problemsko polje kad se govori o ljudskim i vjerskim pravima tiče se bitno odnosa sekularnog društva i religije odnosno religijskih zajednica koje su i danas, iako manje nego prije, u suprotstavljenom odnosu⁴. Kao primjer koji dobro oslikava ovu napetost može se navesti pravo na slobodu mišljenja i govora, jedno od temeljnih ljudskih prava, koje je iz perspektive hijerarhijski ustrojenih religijskih zajednica koje svoje doktrine i dogme postavljaju kao apsolutno važeće, tek djelomično prihvatljivo, odnosno u onoj mjeri u kojoj ne dovodi u pitanje njihovu unutarnju zakonsko-pravnu regulativu i postojeći hijerarhijski poredak moći.

U vezi s tim nužno se mora postaviti pitanje je li uopće moguće sačuvati nepovredivost temeljnog ljudskog prava na slobodu mišljenja i govora u hijerarhijski ustrojenim vjerskim zajednicama u kojima se nepovredivo dostojanstvo čovjeka, njegovih prava i sloboda, podređuje institucionaliziranoj poslušnosti autoritetu (vlasti) i odredbama koje iz tako postavljenih odnosa proizlaze!? Pritom, i u ovom slučaju kao i u mnogim drugim, nije samo riječ o „zloupotrebi religije od strane institucije i vlasti“, kako se ponekad tvrdi, nego se bar dijelom mora prihvatiti činjenica da religijske zajednice i „po sebi“ – po svojim vjerovanjima, tradicijama, praksama, apsolutiziranjem svojih istina, fanatičnim misionarstvom ili izopačenim uvjerenjima, mogu biti pokretač nasilnog djelovanja prema drugima, uskraćivanja prava i sloboda drugima, kao što je to slučaj i u suvremenim društvima⁵.

Drugi primjer za ovo problemsko područje odnosi se na konfesionalni vjeronauk u školama kojim se dovodi u pitanje neutralnost sekularne države i krše prava ljudi koji ostaju izvan etabliranih religijskih zajednica. Ako povelje, konvencije i akti o ljudskim pravim zahtijevaju poštivanje dostojanstva, sloboda i prava svih ljudi, uvođenje konfesionalnog vjeronauka u obrazovne sustave često krši prava pripadnika drugih (manjih) vjerskih zajednica i prava onih koji ne pripadaju nijednoj konfesionalnoj zajednici. Uz „pozitivno pravo“ na slobodu vjere, postoji i „negativno pravo“ da se ne pripada nijednoj vjeri, nijednom svjetonazoru. Uz to treba naglasiti da je sekularna država jamac i „pozitivnih“ vjerskih i svjetonazorskih prava (da ih osigura i štiti njihovu nepovredivost), ali i „negativnih“ prava – pravo ljudi da ne pripadaju nijednoj vjerskoj ni svjetonazorskoj zajednici i da se zaštite od „pozitivnih“ vjerskih prava, primjerice konfesionalnog ideologiziranja javnog obrazovnog sustava ili isticanja vjerskih simbola u javnim institucijama.

Onako kako se s jedne strane zahtijeva pravo na religiju i na slobodu vjere, jednako se i s istim važenjem mora zahtijevati i „sloboda od religije“ u javnim prostorima i institucijama⁶. Budući da je bosanskohercegovačko društvo pluralno, konfesionalni vjeronauk u školama, pokazuju to mnogi primjeri iz dosadašnje prakse, često diskriminira one koji ne pripadaju odnosnim konfesionalnim skupinama ali i one koji pripadaju konfesionalnim skupinama ali zbog manjinskog statusa to pravo ne mogu ostvariti na cijelom prostoru države. Iako, dakle, religijske zajednice deklarativno prihvaćaju da su temeljna ljudska prava i njihova vlastita baština, to

⁴ O „svađi oko Boga“, odnosu Boga i duhovnosti, Boga i razuma, Boga i politike, Boga i društva, Boga i kulture više u zborniku radova: P. Kemper/A. Mentzer/U. Sonnenschein (ur.), *Wozu Gott? Religion zwischen Fundamentalismus und Fortschritt*, Frankfurt a. M./Leipzig 2009.

⁵ S. Orth, Grausame Religion, *Herder Korrespondenz*, 68/10-2014, ss. 487-489.

⁶ O religijskim slobodama i pravima koja iz toga proistječu i granicama tih prava: H. Bielefeldt, Streit um die Religionsfreiheit. Aktuelle Facetten der internationalen Debatte, *Erlanger Universitätsreden*, 77/2012. Dostupno na: <https://www.zuv.fau.de/einrichtungen/presse/publikationen/erlanger-universitaetsreden/Unirede-77.pdf>, očitavanje 20. 03. 2016.

dolazi u pitanje kad određena religijska zajednica svoje institucionalne interese i kolektivna prava pretpostavi pravima pojedinca.

3. Konkurentnost i međusobna isključivost vjerskih prava

S obzirom na povijesna iskustva u kojima su religije i konfesije u pravilu isključivale jedne druge, ili posve, po principu čistih religijskih ili konfesionalnih teritorija (primjerice u zapadnoeuropskim zemljama), ili djelomično, po principu privilegiranosti brojčano ili politički nadmoćne religijske skupine (primjerice u zemljama Osmanskog carstva), čini se da se njihov suživot ponajbolje ostvaruje u religijski neutralnoj sekularnoj državi. Činjenica da su i ljudska prava i slobode proizišle iz građanskog (sekularnog) backgrounda dodatno potvrđuje ovu činjenicu i istodobno ukazuje kako upravo među različitim religijama i konfesijama često najmanje ima spremnosti za prihvaćanje načela jednakosti svih ljudi – i u pravima, i u slobodama, i u obavezama.

Budući da svaka religijska i konfesionalna zajednica polazi od, makar i djelomičnog, ograničavanja samostalnosti ljudske slobode, nijekanja autonomije vremenitih stvari, od apsolutističkog razumijevanja svetih tekstova iz kojih se izvode kolektivna vjerska prava – koja često zapravo i ne pripadaju temeljnim ljudskim pravima i više su rezultat tradicije određenog kolektiva ili izraz njegovog kulturnog, nacionalnog ili identitarnog karaktera – nužno mora doći do društveno-političkih sučeljavanja religijskih ideologija i nemogućnosti zajedničkog konsenzusa o temeljnim ljudskim pravima. Kako god paradoksalno zvučalo, vjerska prava može garantirati samo vjerski neutralna sekularna država koja bi svima garantirala jednaka prava, ali i dužnosti s obzirom na zabranu kršenja prava drugih. U tom smislu, sekularna država ne može biti samo sluga pojedincu i kolektivu, kako se često hoće, nego prije svega neutralna instanca koja ograničava samovolju pojedinaca i kolektiva.

Drugo problemsko područje kad se govori o ljudskim pravima tiče se, dakle, međusobnog odnosa religijskih i konfesionalnih zajednica, različitih povijesnih iskustava, ali i njihovih različitih teologija i antropologija. Kao primjer za ovo područje neka budu spomenute rasprave o mjestu islama u suvremenim europskim državama koje sebe između ostalog u kulturološkom smislu razumijevaju kao „kršćanske“ kulture. Rasprave u zapadnoeuropskim državama dovode u pitanje i tradicionalno (predmodernu) kršćansko razumijevanje vjerskih prava i sloboda s jedne strane, i ukazuju na nemogućnost da se određeni zahtjevi pripadnika kršćanske ili islamske vjeroispovijesti prihvate kao temeljna ljudska prava s druge strane, jer su izraz povijesti i tradicije monoreligijskih teokratskih društava čiji principi nisu uskladivi s razumijevanjem prava u pluralnim društvima.

Drugo jednako važno pitanje u kontekstu govora o međusobnoj isključivosti vjerskih prava tiče se statusa manjinskih vjerskih zajednica koje su u većini država zapostavljene u odnosu prema takozvanim tradicionalnim i brojčano nadmoćnim vjerskim zajednicama. I samo letimičan pogled na priznate religije i vjerske zajednice u različitim državama svijeta pokazuje kako su manjinske vjerske i svjetonazorske zajednice diskriminirane i kao grupe i kao pojedinci. Slučaj je to i u Bosni i Hercegovini, a ta diskriminacija je, kako je već spomenuto, dijelom prisutna u Zakonu o vjerskim zajednicama u Bosni i Hercegovini, u kojem se privilegiraju takozvane „tradicionalne“ vjerske zajednice.

Pokušaji maksimalizacije vlastitih kolektivnih prava, što je karakteristika svih konfesionalnih i religijskih zajednica, borba za društveni monopol i ideološku nadmoć nad drugima, što nužno znači i isključivost prema drugima i povredu prava drugoga, suprotno je onome što religijske zajednice (ovdje se misli na monoteističke religije) ističu kao svoje temeljne teološke principe – da je svaki čovjek slika Božja i da je drugi prva i najvažnija norma života i djelovanja, odnosno same vjere. I ovdje se kao i u prethodnom slučaju pokazuje disharmonija teološkog učenja s društvenima zahtjevima određene religijske zajednice. Harmoniziranje različitih religijskih i teoloških tradicija i njihovo povezivanje sa sekularnim vrednotama zahtjev su principa jednakosti i pravednosti ali i garant mirnog suživota. U tom smislu religijske zajednice imaju pravo „umiješati se“ u društveno-političke procese u onom smislu u kojem daju svoj doprinos većoj humanizaciji sekularnih društava, teološki kazano „većoj pravednosti“ za drugoga, a ta se pravednost ponajprije odnosi na zaštitu prava pojedinca i prava manjina koja također ne mogu biti neograničena⁷.

4. Kolektivna vjerska prava ograničavaju i ugrožavaju individualna ljudska prava

Treće područje na kojem postoji disharmonija između principa sekularne države i zahtjeva religijskih zajednica tiče se odnosa individualnih i kolektivnih prava unutar tih zajednica. Religijske zajednice snažnji naglasak stavljaju na kolektivna vjerska prava i u tom duhu su i gotovo svi ugovori između države i vjerskih (crkvenih) zajednica, pri čemu u tim ugovorima uglavnom nema govora o unutarnjim razlikama pripadnika jednog te istog kolektiva, odnosno o individualnim pravima unutar određene vjerske ili svjetonazorske zajednice. Može se dogoditi i događa se da na takav način postavljena vjerska prava i zakoni koji ih uređuju suspendiraju neutralnost sekularne države u odnosu prema vjerskoj zajednici čiji predstavnici mogu samovoljno prakticirati svoju moć u odnosu prema pojedinačnim članovima te zajednice, što je slučaj u svim hijerarhijski ustrojenim vjerskim zajednicama.

Kolektivni ugovori pogoduju religijskim zajednicama jer na taj način u nekim pitanjima zadržavaju autonomiju i moć nad pojedinačnim članovima svoga kolektiva, pri čemu to može značiti i ponekad znači povredu temeljnih prava pojedinaca. Inzistiranje na kolektivnim vjerskim pravima izravno umanjuje individualna ljudska prava, zanemaruje kolektivnu raznolikost, unutarnju dinamiku života toga kolektiva, razlike u pogledima i shvaćanjima. U tom kontekstu sekularna država mora tražiti načine i mehanizme kojima može zaštititi prava pojedinca (osobe) od dominacije kolektivnih prava.

U ovome kontekstu može se, bar djelomično, govoriti i o već spomenutim različitim interpretacijama nošenja hidžaba. Teško je pritom izbjeći pitanje – o čemu raspravljaju i suvremeni muslimanski teolozi – spada li nošenje hidžaba u individualna ili kolektivna, u vjerska ili građanska ljudska prava? O tome bitno ovisi na koji će se način država postaviti prema ovom pitanju, ali o tome ovisi i kako će se ovo pitanje tretirati unutar određenih islamskih zajednica. U tom kontekstu otvaraju se i mnoga druga pitanja koja su u izravnoj ili neposrednoj vezi s ljudskim pravima i sekularnom državom a tiču se primjerice prava žena u odnosnim vjerskim zajednicama ili primjerice prava ljudi drugačije orijentacije. Može li i na koji način država

⁷ O novom odnosu religije i politike, o političkoj pravednosti i nužnosti afirmacije „više pravednosti“ iz perspektive vjere: J. Reikerstorfer, Reich-Gottes-Vision und Gerechtigkeitsdiskurs, *Einnmischungen. Zur politischen Relevanz der Theologie*, Ostfildern 2001, ss. 60-75.

dopustiti dvostruke pravne standarde unutar jednog važećeg (sekularnog) pravnog sustava – neuskладivost principa sekularne države i učenja, shvaćanja i zakona vjerskih zajednica?

5. Vjerska prava moraju biti ograničena

Kad se govori o „vjerskim pravima“ – o pravima koja zahtijevaju institucionalizirane vjerske zajednice – nužno se mora govoriti i o granicama tih prava budući da ona u pluralnim društvima nisu moguća u svojoj apsolutnoj formi a da pritom određena država ne bi morala žrtvovati svoju neutralnost i pri čemu bi bila zakinuta i prava pripadnika drugih vjera, prava ljudi koji ne pripadaju nijednoj religijskoj zajednici, ali pri čemu bi došli u pitanje i neki etički principi ponajprije principi jednakosti i pravednosti⁸.

U regulaciji toga odnosa moguće je i potrebno dvostruko djelovanje: od strane sekularne države koja uređuje granice vjerskih prava, ali i od strane određene religijske ili konfesionalne grupe koja se sama odriče svojih prava. Bez ovog drugog, kako god se ono u prvi mah moglo činiti paradoksalnim, teško je bez zakonskih prisila i društvenih napetosti kao njihove posljedice urediti odnose u pluralnoj sekularnoj državi. U ovom kontekstu neka bude spomenuto osjetljivo pitanje isticanja vjerskih simbola u javnim institucijama s kojim smo i započeli ovaj tekst.

Kada primjerice predstavnici monoteističkih religija ističu da su dostojanstvo i sloboda osobe i uopće temeljna ljudska prava (i) njihova najvažnija vrednota, inzistiranjem na isticanju vjerskih simbola u javnom prostoru i javnim institucijama nužno dovode u pitanje upravo tu vrednotu i nužno se moraju ogriješiti o temeljna ljudska prava drugih osoba. Upravo u ovom kontekstu je važno da se odustane od maksimalističkih zahtjeva od strane vjerskih zajednica. Onako kako se po principu odvojenosti države i crkve (vjerskih zajednica) ne može sakralne prostore profanirati a da se time ne povrijedi sveti prostor i vjerski osjećaji i prava, jednako tako se ne može sakralizirati i religizirati javne prostore i institucije a da se pritom ne suspendira neutralnost sekularne države i ne povrijede prava drugih ljudi. To u konačnici znači da je zabrana isticanja vjerskih simbola nužna u državnim institucijama jer je to u duhu zaštite temeljnih ljudskih prava i zaštite neutralnosti sekularne države i jer se istodobno onemogućava apsolutizacija vjerskih prava (jedne ili više vjerskih zajednica) i povreda negativnog vjerskog prava nepripadanja nijednoj vjerskoj ili svjetonazorskoj zajednici.

Bosna i Hercegovina je ustavno-pravno definirana kao sekularna država s odijeljenošću religije i države, što to ne znači i ne smije značiti ignoriranje, degradiranje ili izgon religije iz društva, ali znači i mora značiti ograničavanje vjerskih prava odnosno kolektivnih institucionalnih interesa vjerskih zajednica. Sekularna država nije antiteistička ni antireligijska država, ali mora sačuvati svoju neutralnost u odnosu prema svima, a sačuvat će ju čuvajući nepovredivost temeljnih ljudskih prava, prije svega i prvenstveno – individualnih ljudskih prava i prava manjina.

⁸ O ljudskim pravima, granicama tih prava, slobodi, jednakosti i solidarnosti: Th. Hoppe, *Menschenrechte im Spannungsfeld von Freiheit, Gleichheit und Solidarität. Grundlagen eines internationales Ethos zwischen universalem Geltungsanspruch und Partikularitätsverdacht*, Stuttgart 2002.